

Д. Д. Футулуйчук

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ АРМІЇ УНР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

Національно-демократична революція 1917–1921 рр. — один з важливих етапів українського державотворення, який охопив усі верстви суспільства. Революційний рух поширювався і серед військових українців російської армії. На початковому етапі української революції національно-патріотичний рух в армії носив стихійний характер. Проте незважаючи на стихійність, ідеями українізації були охоплені майже усі військові підрозділи Південно-Західного фронту.

Військовим діям армії УНР присвячено цілий ряд історичних праць, серед яких особливу увагу привертають праці В. Голубка, М. Литвина, В. Солдатенка, О. Удовиченка. Останнім часом з'явилися дослідження О. Босака, Є. Остапенка, А. Рукаса, П. Ткачука [1].

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю дослідження історії армії УНР з точки зору новітніх методів та підходів, з врахуванням потреби комплексного переосмислення минулого, на основі документів. В даній статті ставимо перед собою завдання комплексно охарактеризувати військові дії в період національно-визвольної революції, показати їх активний характер в умовах повної окупації.

Українізація в російській армії сприяла тому, що вже весною 1917 р. командування Південно-Західного фронту дозволило створення Першого українського корпусу на базі 34-го армійського корпусу російської армії. Одночасно розпочався процес створення українських полків і формувань, які мали стати основою регулярної і боєздатної національної армії. Центральне місце у цьому процесі належить М. Міхновському, який очолив організацію «Український Військовий клуб ім. Гетьмана Павла Полуботка». Саме в середовищі цієї організації викристалізувалася ідея щодо створення українських збройних сил.

Проте, в лавах Української Центральної Ради панували інші погляди щодо українського війська. Незважаючи на військові з'їзди та їх рішення, а також на готовність колишніх царських

військових спеціалістів вступити на службу в армію УНР, Центральна Рада, вважаючи регулярну армію небезпечною і непотрібною, не вжила заходів для належної оборони власної держави. Недалекоглядна політика щодо військової проблеми стала очевидною вже в грудні 1917 — січні 1918 рр., коли значна кількість прихильних до УНР військ або ж розпустилися, або ж оголосили нейтралітет.

Захоплення більшовиками в кінці жовтня 1917 р. влади в Петрограді та падіння Тимчасового Уряду створило принципово іншу політичну ситуацію як в самій Росії, так і в Україні. Українська Центральна Рада висловилась проти подій у Петрограді, покладаючи усю відповідальність за скоєне на Тимчасовий уряд і більшовиків. На початку листопада влада в Україні перейшла до рук Центральної Ради, а 7 листопада 1917 р. III Універсалом оголосила про створення Української Народної Республіки у складі федеративної Росії [2, с. 217].

Однак державотворча діяльність Центральної Ради нащотувалась на ряд перешкод, головними серед яких з кінця 1917 р. стали більшовицька агресія проти України та незавершеність процесу формування регулярних збройних сил.

Після укладення Брестського миру в лютому 1918 р. армія УНР за підтримки німецьких військ 27 лютого розпочала наступ на Київ. Під час переговорів у Брест-Литовському українська делегація уклала угоду з німецьким командуванням щодо організації військових частин з полонених українців, які перебували у таборах на території Німеччини та Австрії. Зокрема в середині лютого 1918 р. згідно з відозвою Української Центральної Ради у таборах Венцляр, Зальцведель, Раштадт (Німеччина) розпочалося створення так званої дивізії Синьожупанників [12, с. 752]. Всі питання матеріального забезпечення підрозділу взяло на себе німецьке міністерство. Протягом двох тижнів було сформовано кадри двох піхотних полків і відправлено у с. Глобове на Волині. До складу дивізії увійшов окремий загін січових стрільців під командуванням поручика М. Шаповала, створений як підрозділ Запорізького полку ім. Т. Шевченка [12, с. 752]. Цей підрозділ виконував охоронну службу на Підляшші в районі м. Білої. На початку березня 1918 р. Перша дивізія Синьожупанників складалася з чотирьох піхотних та гарматного полків загальною чисельністю 6 тис. козаків

та 300 старшин. Дивізією командував генерал-поручик В. Зеленьський [15, с. 421].

Одночасно у таборах Фрайштадт та Йозефштадт (Австрія) розпочалося формування дивізії Сірожупанників (відповідно до кольору уніформи). Місцем дислокації та навчання цієї частини було визначено м. Володимир-Волинський. Сформована дивізія дістала офіційну назву Перша стрілецько-козацька дивізія. Вона складалася з 4 піхотних полків, гарматного полку, кінної та інженерної сотні. Особовий склад частини налічував 6 тис. козаків і 140 старшин [15, с. 424].

В середині квітня 1918 р. із частин Запорізького корпусу, відповідно до наказу військового міністра УНР О. Жуковського, було утворено Кримську групу армії УНР. Командиром цієї групи було призначено полковника П. Болбочана. Перед групою було поставлено завдання звільнити Крим від більшовиків і оволодіти військово-морськими базами на Чорному морі. До складу групи входили 2-й Запорізький піхотний полк, 1-й Запорізький ім. Кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, Запорізький кінно-гірський гарматний дивізіон і два бронепозиди [21, с. 181].

Розгортаючи наступ на Кримський півострів, у ніч з 21 на 22 квітня 1918 р. частини 2-го Запорізького полку прорвали лінію сиваських укріплень і вийшли в тил більшовицьким військам. Долаючи запеклий опір противника, українські війська 22 квітня 1918 р. звільнили Джанкой [8, с. 33]. Наприкінці квітня 1-й Запорізький Гордієнківський полк під командуванням генерала В. Петріва звільнив Сімферополь і вже 24 квітня за підтримки татарських добровольців увійшов до Бахчисараю [15, с. 432]. Проте, незважаючи на досягнуті успіхи армії УНР по звільненню Кримського півострова від більшовиків, в травні 1918 р. український уряд, виконуючи умови Брестського миру, віддав наказ про виведення підрозділів армії УНР з Криму в район Мелітополя.

Встановлення Гетьманату П. Скоропадського в квітні 1918 р. дещо змінило як ситуацію у військах, так і ставлення уряду до армії в цілому. Уряд Української держави дуже добре розумів значення регулярних збройних сил. Тому організація української боєздатної армії, а також організація військово-морського флоту — складали одне з основних завдань гетьмана П. Скоро-

падського. Однак зважаючи на фактичну окупацію України німецькими та австрійськими військами, гетьманський уряд не міг діяти самостійно [20, с. 95–96; 6, с. 30]. Слід зауважити, що німецько-австрійське командування перешкодило формуванню українських військових частин: було демобілізовано дивізію Синьожупанників; роззброєно полк Січових стрільців [18, с. 762].

У серпні 1918 р. гетьман П. Скоропадський після переговорів зі стрілецькою делегацією, Є. Коновальцем, А. Мельником, А. Магчаком, погодився на формування стрілецької частини і видав наказ про створення окремого загону січових стрільців. Місцем дислокації частини було визнано Білу Церкву [5, с. 75]. До 1 листопада 1918 р. гетьманська армія налічувала вже 60 тис. чоловік [14, с. 424].

В ніч з 14 на 15 листопада 1918 р. Директорія УНР поширила відозву, в якій закликала український народ до повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Повстання почалося виступом Січових стрільців у Білій Церкві. Передові частини війська Директорії УНР з Фастова розпочали наступ на Київ. Вранці 18 листопада 1918 р. біля залізничних станцій Мотовилівка та Василівка стрілецькі частини вступили в бій з гетьманськими військами. Надвечір стрільці під командуванням сотника О. Думіна прорвали праве крило оборони противника та захопили Васильків. Внаслідок перемоги військ Директорії УНР у бою під Мотовилівкою через деякий час на території України було встановлено владу Директорії та відновлено УНР. Вже 14 грудня 1918 р. республіканські війська зайняли Київ. В цей час армія УНР досягла 300 тис. чол. До її складу входили: Запорізький корпус, Окремий загін січових стрільців, Дніпровська дивізія, Селянська дивізія, Запорізька Січ, Волинська дивізія, Подільська дивізія, полк ім. І. Франка та інші невеликі військові частини.

Наприкінці 1918 р. УНР опинилася в складній політичній ситуації — в оточенні фронтів. З північного сходу у Лівобережну Україну вступили більшовицькі війська, Причорномор'я окупували армії Антанти і генерала Денікіна, на заході країни українським частинам протистояли сили Польщі та Румунії. Українська дипломатія не змогла шляхом переговорів ліквідувати небезпеку на жодному з цих напрямків. В таких складних

зовнішньополітичних умовах в грудні 1918 р. було сформовано 4 армійські групи — Лівобережну, Південну, Північну та Дністровську [8, с. 35].

Найбільшу небезпеку для Української держави становив Лівобережний фронт, де з початку грудня 1918 р. вели наступ більшовицькі війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Протягом січня–лютого 1919 р. українські частини деякий час стримували більшовицький наступ, але під натиском переважаючих у кілька разів сил противника були змушені відступати. У березні–квітні 1919 р. Наддніпрянська армія, ведучи оборонні бої, відступила спочатку у Правобережну Україну, а на початку травня — на Волинь і Поділля. Після п'ятимісячних боїв у грудні 1918 — травні 1919 р. проти більшовиків, військ Антанти та Польщі в армії УНР залишилось 15 тис. вояків. Внаслідок реорганізації, здійсненої у травні 1919 р., військові сили Української Народної Республіки склалися з 5 армійських груп: УСС, Запорізької, Волинської, групи полковника О. Удовиченка та групи Ю. Тютюнника [17, с. 364].

Таким чином, Армія УНР протягом 1918–1919 рр. приймала участь у складній боротьбі як проти більшовицьких сил, так і проти сил Антанти, Польщі та Добровольчої армії. Відсутність консолідуючого фактору в українському політичному проводі, неузгодженість дій між військовим керівництвом та урядом УНР сприяло тому, що українські регулярні збройні сили були втягнуті у внутрішньополітичну боротьбу, в той час коли не була ліквідована зовнішня небезпека.

На початку червня 1919 р. регулярні військові частини армії УНР провели ряд наступальних операцій проти більшовицьких військ, що дозволило звільнити південно-східне Поділля. В той же час частини Української галицької армії (УГА) вели виснажливі бої з польською армією з метою звільнення території ЗУНР.

Спільні дії армії УНР та УГА під час походу на Київ та Одесу дозволили наприкінці серпня 1919 р. вступити до столиці. Однак Київ одночасно був зайнятий підрозділами Добровольчої армії генерала А. Денікіна. Щоб не допустити збройного конфлікту, українське командування вирішило вивести свої війська з міста і розмістити їх на південному заході від Києва.

Армія генерала Денікіна розгорнула антиукраїнський терор. В таких умовах Директорія УНР оголосила війну Добровольчій армії. Контрнаступ українських сил відбувся у надзвичайно важких умовах — раптово вдарили морози і в частинах спалахнула епідемія тифу. Позбавлені через блокаду Антанти ліків та санітарних матеріалів, українські збройні сили втратили 70 % особового складу [15, с. 467].

6 листопада 1919 р. командування УГА уклало перемир'я і союзний договір з Добровольчою армією. Уряди УНР та ЗУНР визнали цей договір недійсним, але захоплення денікінцями Жмеринки та Могилева-Подільського змусило керівництво Української галицької армії поновити угоду з генералом А. Денікіним. Офіційно договір було підписано 17 листопада 1919 р. За його умовами УГА входила до складу «Збройних сил Півдня Росії» (офіційна назва армії А. Денікіна). Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич виступив проти рішення командування УГА. Зрештою цей договір не набув чинності через швидкий відступ Добровольчої армії під ударами більшовицьких сил.

Скориставшись катастрофічним становищем української регулярної армії, денікінці, більшовики та польські збройні сили приступили до активних дій. В середині листопада 1919 р. частини Армії УНР потрапили в оточення в районі Чорторії та Любара [15, с. 468]. Розуміючи усю складність ситуації, реально оцінюючи свої можливості, уряд УНР та українське військово командування 4 грудня 1919 р. прийняли рішення про перехід до партизанської боротьби проти окупантів [13, с. 260].

В грудні 1919 р. Червона армія захопила значну частину Правобережної України, Добровольча армія генерала Денікіна зайняла Південь України, а польські підрозділи окупували Волинь і Західне Поділля. Слід відзначити, що Армія УНР контролювала незначну територію. В таких складних умовах продовження боротьби було неможливим. Керівництво збройних сил УНР вирішило зосередитися на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. Вже 6 грудня 1919 р. з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушили в перший Зимовий похід. Участь у поході взяв і голова Ради Міністрів УНР І. Мазепа. Бойова група була сформована з трьох дивізій: Запорізької, Волинської, Київської. Загальна чисельність учасників походу сягала 10 тис. бійців [13, с. 261].

Ведучи боротьбу з більшовиками, уряд УНР прагнув заручитися підтримкою польських збройних сил. З цією метою в квітні 1920 р. в Варшаві було підписано договір між Польщею та УНР. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність УНР та Директорію УНР на чолі з С. Петлюрою. Українсько-польський кордон було визначено по лінії Збруч. Складовою частиною договору була військова конвенція, яка передбачала початок спільних українсько-польських військових дій проти радянських сил на території України. В той же час конвенція проголошувала армії двох держав союзницькими у боротьбі з більшовицькою експансією на захід [21, с. 118].

Відразу після укладення Варшавського договору між Польщею і УНР польські війська у квітні 1920 р. розпочали наступ на Київ. Разом з польськими підрозділами наступ вели частини Армії УНР у складі двох стрілецьких дивізій під командуванням полковника М. Безручка і полковника О. Удовиченка. Одночасно рейдуючі з'єднання, за наказом Головного отамана С. Петлюри, почали пробиватися на Захід, щоб об'єднатися з українськими частинами на польсько-радянському фронті. На початку травня 1920 р. в районі Ямполья відбулось з'єднання всіх частин Армії УНР [10, с. 275].

У вересні 1920 р. українські збройні сили склалися з 7 дивізій: Запорізької, Волинської, Залізної, Херсонської, Січової, Київської, Окремої кінної та кінно-гарматного дивізіону. Частини Армії УНР, що налічували 25 тис. бійців, займали позиції по лінії Шаргород — Бар — Літин. Военні дії на польсько-радянському фронті були припинені з підписанням радянсько-польського перемир'я 12 жовтня 1920 р., яке змінило стратегічну ситуацію для української армії [9, с. 238]. Вже наступного дня в районі Шаргорода підрозділи Червоної армії підступно контратакували українські дивізії, які після двох тижнів важких боїв відступили на територію Галичини. У березні 1921 р. у Ризі між Польщею, з одного боку, та РРФСР та УРСР з другого, було підписано Ризький мирний договір, за яким фактично скасовувався Варшавський договір між УНР та Польщею, а військові дії на більшовицько-польському фронті припинилися.

Протягом двох місяців армія УНР, відбиваючи всі наступи противника, завдаючи йому значних втрат, утримувала під своїм контролем значну частину Поділля. В листопаді 1920 р.

частини армії УНР, які перейшли Збруч, були за наказом польського уряду інтерновані у табори для військовополонених. В цей період продовжували боротьбу з більшовіками українські партизанські загони, що активно діяли на Поділлі, Київщині, Катеринославщині і Полтавщині [21, с. 168].

В той же час, таємно від польської влади, з інтернованих у табори українських вояків була сформована Повстанська армія, яка складалася з трьох груп: Волинської, Бессарабської і Подільської. В жовтні 1921 р. командуванням армії УНР та Повстанською армією було розроблено план, який передбачав надання воєнної допомоги партизанському рухові в Україні. Активні дії загонів повинні були перешкодити вивезенню продовольства з України в Росію і тим самим врятувати населення від голоду. Стратегічним завданням операції було підняття всенародного повстання і повалення більшовицького режиму в Україні [13, с. 261].

Першою вирушила в похід Бессарабська група, яка була змушена відступити з Правобережної України на територію Румунії. Подільська група вирушила в похід 25 жовтня 1921 р. з міста Гусятин на Тернопільщині. В перших боях група розбила кілька червоноармійських загонів, однак, втративши надію з'єднатися з Волинською групою, що було передбачено оперативним планом, Подільська група була змушена повернути на захід, і вже наприкінці листопада 1921 р. перейшла польський кордон.

Волинська група, що вийшла в похід у листопаді 1921 р., здобула 7 листопада місто Коростень. Проте під натиском переважаючих сил противника українські частини відступили на захід. В районі Базару, що на Житомирщині, група була оточена більшовицькою кавалерією Г. Котовського. В бою біля села Малі Міньки загін був розбитий. Значна частина вояків Волинської групи потрапила в полон, і після рішучої відмови перейти на службу до Червоної армії 359 бійців Повстанської армії 21 листопада 1921 р. було розстріляно під селом Базар. Лише невеликий загін з 150 вояків зумів прорвати оточення і перейти польський кордон [19, с. 92]. Загалом Другий зимовий похід Армії УНР став останньою спробою українських національних сил збройним шляхом завоювати незалежність України в ході Національно-визвольної революції 1917–1921 рр.

Таким чином, на завершальному етапі Української національно-демократичної революції українські військові частини вели запеклу боротьбу в умовах майже повної окупації України військами Червоної армії, арміями генерала Денікіна та польськими збройними силами. Участь частин армії УНР у польсько-радянській війні 1920 р. на боці Польщі та спроби створення антибільшовицького фронту й відновлення влади Директорії УНР на території України виявилися катастрофічними як для українських військ, так і для польських підрозділів. В умовах радянської окупації України провід армії УНР вирішив вести партизанську боротьбу. Останній бойовий рейд українських збройних сил був відчайдушною спробою викликати всенародне антибільшовицьке повстання і відновити самостійну Українську державу. **Перспектива** подальших досліджень з даної тематики полягає насамперед у вивченні та узагальненні регіональних особливостей ведення військових дій в період національно-демократичної революції.

Джерела та література

1. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. — Львів: Кальварія, 1997. — 288 с.; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. — Львів, 1998. — 488 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. — К.: Україна, 1995. — 206 с.; Босак О. Воєнне протистояння Польщі та УНР / О. Босак, О. Красівський // Історія, філософія, релігієзнавство. — 2009. — № 2. — С. 34–38; Остапенко Є. Організаційне оформлення Українського Вільного козацтва: (1917–1918 рр.) / Є. Остапенко // Наука. Релігія. Суспільствознавство. — 2008. — № 4. — С. 104–112; Руккас А. „Нехай нас вважають фантастами». Створення Штабу Міністра Військових Справ УНР / А. Руккас // Київська старовина. — 2009. — № 3. — С. 63–77; Ткачук П. Воєнно-політичні концепції урядів та стратегія армій України у 1917–1921 рр. / П. Ткачук // Схід. — 2007. — № 6. — С. 80–84.
2. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — 591 с.
3. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1996. — 591 с.
4. Український національно-визвольний рух: березень — листопад 1917 р.: Документи і матеріали / Упор. В. Верстюк. — К.: Вид-во О. Теліги, 2003. — 1024 с.

5. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. — К.: Темпора, 2002. — 208 с.
6. Жук А. Верба неділя у Києві 1918 року // Гетьманський альманах / Відп. ред. Ю. І. Терещенко. — Ч. 2. — К.: ВЦ КНЛЮ, 2003. — С. 17–35.
7. Скоропадський П. Спогади. (Кінець 1917 — грудень 1918) / Гол. ред. Я. Пеленський. — К. — Філадельфія, 1995. — 492 с.
8. Армія Української Народної Республіки // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2001. — С. 32–35.
9. Галицька-Дідух Т. В. Радянська Росія в політиці урядів УНР і ЗУНР (1919–1920 рр.) / Т. В. Галицька-Дідух // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. — 2001. — № 5–6. — С. 235–239.
10. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. — Львів: Кальварія, 1997. — 288 с.
11. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: у 2-х т. — Т. 2. — К.: Темпора, 2002. — 352 с.
12. Задунайський В. Синезупанників дивізії // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2001. — С. 752.
13. Зимові походи Армії УНР 1919–1920, 1921 // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2001. — 1136. — С. 260–261.
14. Історія українського війська, 1917–1995 / Упоряд. Я. Дашкевич. — Львів: Світ, 1996. — 840 с.
15. Історія українського війська: В 3-х ч. / Під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнаткевича. — Львів, 1936. — Ч. 3. — 572 с.
16. История Великой Октябрьской социалистической революции на Украине / Отв. ред. Ю. М. Гамрецкий; АН УССР, Ин-т истории. — К.: Наукова думка, 1987. — 270 с.
17. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998. — 488 с.
18. Підкова І. Січові стрільці // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2001. — С. 761–762.
19. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі та Румунії (1921–1924) / І. Срібняк. — К.: Вид-во О. Теліги, 1997. — 128 с.
20. Срібняк І. Українська Держава на міжнародній арені: з досвіду діяльності воєнної дипломатії у 1918 р. // Гетьманський альманах / Відп. ред. Ю. І. Терещенко. — Ч. 2. — К.: ВЦ КНЛЮ, 2003. — 188 с.
21. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. І. Удовиченко. — К.: Україна, 1995. — 206 с.

Анотації

Футулуйчук Д. Д. Военные действия армии УНР на завершающем этапе Национально-освободительной революции 1917–1921 гг.

Рассматривается вопрос военных действий украинских военных частей в условиях полной оккупации Украины войсками Красной армии, армий генерала Деникина, а также польскими вооруженными силами.

Futuluychuk D. D. Military operations of the Ukrainian National Republic Army at the final stage of National Liberation Revolution in 1917–1921.

The questions of military operations of the Ukrainian army units in terms of total occupation of Ukraine by the troops of the Red Army, troops of general Denikin and Polish armed forces are considered.

О. А. Шановська

СОЦІАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЧАСІВ «РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ»

Період кризи радянської політичної системи 1965–1985 років увійшов в історію як часи «розвинутого соціалізму» від пануючої ідеологізованої концепції, нав'язаної партійно-державним керівництвом, і як епоха суспільного й економічного застою. Ці часи позначилися, з одного боку, екстенсивним розвитком економіки, зниженням якості продукції й уповільненням темпів виробництва, що призвело врешті-решт до застою в економіці, її неефективності та неконкурентоздатності, погіршення життєвих умов населення, а з іншого — активним декларуванням і пропагуванням успіхів і досягнень, які нібито швидко зростали, що відповідало офіційному висновку про побудову у СРСР «розвиненого соціалістичного суспільства» як вищого для того часу досягнення суспільного прогресу.

Як творець і носій моралі, історії, культури, як сама ідеологізована верства суспільства, інтелігенція відчула протиріччя «зрілого соціалізму» найбільш гостро. Втім, як відомо, умови існування визначають норми поведінки. Особливості умов життя, побуту та праці інтелігенції у часи «застою», підсумки її розвитку в цей період, основні відзначальні риси інтелігенції